

ISLOM MOLIYA TIZIMI: ZAMONAVIY BANK TIZIMIGA MUQOBIL MODEL SIFATIDA.

Shukurullayev Adham Javlonbekovich

Navoiy Sharq Universiteti, Moliya va moliyaviy
texnologiyalar yo'nalishi 1-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20556008>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 26-may 2026 yil

Ma'qullandi: 28-may 2026 yil

Nashr qilindi: 30-may 2026 yil

KEY WORDS

*risk, muzoraba, murobaha,
mushoraka, sukuk, ijara, ribo,
g'orar, maysir, takaful.*

ABSTRACT

Ushbu maqolaning maqsadi islomiy moliya tizimining zamonaviy bank tizimiga muqobil model sifatidagi imkoniyatlari va muammolarini tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot jarayonida qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv hamda mavjud ilmiy manbalarni o'rganish usullaridan foydalanildi. Natijada islomiy moliyaning foizsiz moliyalashtirish, risklarni taqsimlash va real sektorga yo'naltirilganligi jihatidan an'anaviy bank tizimiga nisbatan barqarorroq model ekanligi aniqlandi. Shuningdek, huquqiy baza yetishmasligi, standartlashtirish muammolari va malakali kadrlar taqchilligi asosiy cheklovchi omillar sifatida belgilandi. Tadqiqot xulosasiga ko'ra, islomiy moliya tizimi global moliyaviy tizimda barqaror va ijtimoiy adolatga yo'naltirilgan muqobil model bo'lish salohiyatiga ega.

So'nggi yillarda global moliya tizimida an'anaviy foizga asoslangan bank tizimiga muqobil modellarni izlash jarayoni jadallashib bormoqda. Ana shunday muqobil yondashuvlardan biri sifatida islomiy moliya tizimi iqtisodiy adolat, shaffoflik va risklarni taqsimlash tamoyillariga asoslangan barqaror model sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur mavzu bugungi kunda nafaqat musulmon mamlakatlari, balki jahon moliyaviy bozorlarida ham dolzarb ilmiy masalaga aylanib bormoqda.

Ushbu maqolaning asosiy g'oyasi islomiy moliya tizimini zamonaviy bank tizimiga samarali muqobil model sifatida tahlil qilish, uning afzalliklari va rivojlanishdagi muammolarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotning maqsadi — islomiy moliya mexanizmlarining iqtisodiy barqarorlikka ta'sirini baholash hamda uning amaliy joriy etilish imkoniyatlarini ilmiy asoslashdir.

Mavzuning dolzarbligi global moliyaviy inqirozlar, qarz yukining ortishi va moliyaviy tengsizlik muammolari sharoitida yanada ortib bormoqda. Ilgari olib borilgan tadqiqotlarda islomiy moliya institutlarining barqarorligi, risklarni kamaytirish mexanizmlari va real aktivlar bilan ta'minlanganligi ko'plab olimlar tomonidan ijobiy baholangan. Shu jihatdan, mazkur tadqiqot mavzuga yangicha yondashuvlarni taklif etishga va ilmiy-amaliy xulosalar chiqarishga qaratilgan.

Asosiy qism: Islom moliya tarmog'i bugungi kunda jahonda jadal rivojlanib borayotgan va innovatsion moliyalashtirish mexanizmini o'zida jamlagan sohalardan biri hisoblanadi.

Aholisining asosiy qismi musulmonlardan iborat bo'lgan davlatlar uchun ushbu tarmoqni rivojlantirish, juda muhim hisoblanadi. Shuning uchun, musulmon

davlatlaridagi faoliyati islomiy moliyalashtirishga asoslangan mavjud banklar, investitsiya fondlari va kompaniyalar mablag'larini O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va xususiy sektorni qo'llab-quvvatlash maqsadida jalb etishi maqsadga muvofiq. Buning uchun albatta milliy bank tizimiga yangicha yondashuv bilan nazar

solish, ya'ni an'anaviy moliyalashtirish mexanizmlari joriy etish masalasi tadbiiq etilishi kerak.

Islom moliyasi andozasi moliyaviy tizimning alohida shakli sifatida namoyon bo'ldi, islomga muvofiq keluvchi huquqiy ahkomlar zamonaviy islom moliyasi tizimining asosi bo'lib xizmat qildi. Uning faoliyat doirasi musulmonlar o'lkalardan tashqarida ham qaror topdi va samarali moliyaviy yechimlarni taqdim etib kelyapti. Zamonaviy moliya tizimida ham samarali qo'llanayotgan muzoraba, murobaha, mushoraka, sukuk va ijara kabi bitimlar ribo, g'orar va maysir mavjud unsurlardan chetda bo'lishni taqozo etadi, islom moliya tizimi real aktivlar asosida ish yuritadi, foyda va zararni taqsimlash, xatarni zimmasiga olishni rag'batlantiradi va chayqovona faoliyatni man etadi. Islom moliyasi tarmog'ining barqaror o'sish sur'atlarini qayd etishi, taqdim etilayotgan moliyaviy vositalarning o'ziga xosligi o'tkazilayotgan ilmiy tadqiqotlarning muttasil ortib borishini talab qilmoqda. Islom moliyasi andozasini tadbiiq bo'yicha turlicha talqinlar mavjudligi ayon bo'lib qoldi. Islom moliyasi muassasalarining jamiyat hayotida tutgan mavqei, ular bajaradigan vazifalar ko'lamini e'tiborga olgan holda, mamlakatimizda ularni joriy qilishning o'ziga xos yondashuvlari shakllantirildi.

Global moliya tizimida bank faoliyatining ikki asosiy modeli — an'anaviy (konvensional) bank tizimi va islomiy bank tizimi mavjud. An'anaviy bank tizimi foiz mexanizmi asosida shakllanadi, ya'ni banklar depozitlarni jalb qilish va kreditlar berish orqali foiz daromadi olishga yo'naltirilgan. Islomiy bank tizimi esa shariat tamoyillariga asoslanib, foizdan voz kechish, aktivga asoslangan moliyalashtirish va foyda-zarar taqsimoti (PLS) mexanizmlarini qo'llaydi. Islomiy moliya tizimi zamonaviy bank tizimiga jiddiy muqobil model sifatida quyidagi asosiy tamoyillar orqali namoyon bo'ladi:

Ribo (sudxo'rlik) taqiqlanishi: Islomiy moliya tizimining eng fundamental tamoyili foiz olish(ribo) yoki berishning qat'iy man etilishidir. Banklar asosan foiz stavkalari orqali daromad topadi, islomiy muassasalar esa bu amaliyotdan butunlay voz kechadi .

Daromad va xatarlarni bo'lishish (PLS): Foiz o'rniga, islomiy moliya tizimi daromad va zararni bo'lishishga asoslangan moliyaviy vositalarni qo'llaydi (masalan, "Mudaraba" yoki "Musharaka"). Bunda moliyaviy muassasa va mijoz sherik hisoblanib, loyihadan kelgan foyda oldindan kelishilgan nisbatda taqsimlanadi, zarar esa sarmoya miqdoriga mutanosib ravishda qoplanadi .

Moddiy aktivlarga asoslanish: Har qanday moliyaviy operatsiya real iqtisodiy faoliyat yoki moddiy aktiv (tovar, mulk, xizmat) bilan bog'liq bo'lishi shart. Pulning o'zi tovar sifatida sotilmaydi (pul pulga foiz bilan almashtirilmaydi), balki u savdo va investitsiyalarni moliyalashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

G'orar (noaniqlik/tavakkalchilik) va Maysir (qimor) taqiqlanishi: Haddan tashqari noaniqlik, tushunarsiz shartnomalar va qimor elementlari bo'lgan bitimlar islomiy moliyada man etiladi. Shaffoflik va adolat ustuvor hisoblanadi .

Ijtimoiy mas'uliyat va axloq: Islomiy moliya axloqiy investitsiyalarni rag'batlantiradi. Spirtli ichimliklar, tamaki, qimor o'yinlari, qurol-yarog' ishlab chiqarish kabi jamiyatga zararli deb hisoblangan sohalar moliyalashtirilmaydi. "Zakat" (majburiy xayriya) va "Sadaqa" (ixtiyoriy ehson) mexanizmlari orqali ijtimoiy adolatni ta'minlashga harakat qilinadi.

Ushbu tamoyillar islomiy moliya tizimini an'anaviy, foizga asoslangan bank tizimidan tubdan farq qiluvchi, ko'proq axloqiy va barqaror iqtisodiy rivojlanishga yo'naltirilgan muqobil modelga aylantiradi.

Hassan va Lewis tomonidan chop etilgan "Handbook of Islamic Banking" asarida islomiy moliyaning konseptual asoslari batafsil sharhlangan. Ular islomiy moliyaning markaziy elementlari sifatida ribo taqiqi, g'ararni cheklash va maysirni man etishni ko'rsatadilar. Mazkur tamoyillar real sektor bilan uzviy bog'liqlikni ta'minlash va moliyaviy pufakchalar (financial bubbles) shakllanishining oldini olishga qaratilgan.

2007–2008 yillardagi global moliyaviy inqiroz zamonaviy bank tizimlarining barqarorligini sinovdan o'tkazgan eng muhim tarixiy voqealardan biri bo'ldi. Mazkur inqiroz asosan AQSh ipoteka bozoridagi "subprime mortgage" muammolari, aktivlar bilan ta'minlanmagan murakkab derivativlar va yuqori darajadagi moliyaviy leverej bilan bog'liq bo'lgan.

Bourkhis va Nabi tomonidan "Review of Financial Economics" jurnalida e'lon qilingan empirik tadqiqot ushbu inqiroz davrida islomiy va an'anaviy banklarning barqarorligini qiyosiy tahlil qilgan. Tadqiqotda banklarning moliyaviy barqarorligini baholashda Z-score ko'rsatkichidan foydalanilgan. Z-score — bankning to'lovga layoqatsizlik ehtimolini o'lchovchi statistik indikator bo'lib, bank aktivlarining rentabelligi, kapital yetariligi va daromadlar volatilligiga asoslanadi.

Mazkur tadqiqot 16 ta davlatdan tanlab olingan 34 ta islomiy bank va 34 ta an'anaviy banklar namunasi asosida regressiya tahlili yordamida olib borilgan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, nazariy jihatdan islomiy banklar risklarni bo'lishish modeliga asoslanganiga qaramasdan, amaliyotda moliyaviy inqiroz ta'siriga nisbatan an'anaviy banklarga qaraganda sezilarli ustunlik ko'rsata olmagan.

Bu holat islomiy moliyaning nazariy modeli bilan real amaliyot o'rtasida sezilarli tafovut mavjudligini ko'rsatadi. Xususan, ko'plab islomiy banklar amaliy faoliyatida murabaha kabi qarzga o'xshash shartnomalarni keng qo'llagani sababli risklarni real sektor bilan to'liq bo'lishish mexanizmi zaiflashgan.

Moliyaviy sektorning rivojlanish darajasi va barqarorligi rasmiy statistik ma'lumotlar orqali aniqlanadi. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining 2021-yilda chop etilgan moliyaviy sektorga oid statistik to'plamlari milliy darajadagi ishonchli empirik bazani taqdim etadi. Ushbu statistik ma'lumotlar bank sektori aktivlari hajmi, kreditlash ko'rsatkichlari, depozitlar hajmi va kapital yetariligi darajalarini qamrab oladi.

Global miqyosda esa shu kabi statistik to'plamlar Xalqaro valyuta jamg'armasi (IMF), Jahon banki (World Bank) va Islomiy moliya xizmatlari kengashi (IFSB) hisobotlarida muntazam e'lon qilinadi. Ushbu hisobotlar orqali islomiy banklar aktivlari hajmining o'sishi, sukuk bozori ning kengayishi va takaful (islomiy sug'urta) sektorining rivojlanish ko'rsatkichlari baholanadi.

Statistik tahlil shuni ko'rsatadiki, umumjahon miqyosida islomiy moliya aktivlari so'nggi o'n yillikda barqaror sur'atlarda o'sib bormoqda, biroq ularning umumiy global moliya

tizimidagi ulushi hanuz nisbatan past darajada qolmoqda. O'zbekiston kontekstida esa islomiy moliya institutlari to'liq shakllanmagan bo'lib, mavjud bank sektori asosan an'anaviy model asosida faoliyat yuritadi.

Har qanday bank tizimining samaradorligi normativ-huquqiy baza va institutsional muhitga bevosita bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi 1996-yilda qabul qilingan Qonuni milliy bank tizimining huquqiy asoslarini belgilab berdi. Qonunda banklarni litsenziyalash, ustav kapitali talableri, prudensial me'yorlar va bank nazorati mexanizmlari mustahkamlangan.

Mazkur qonun islomiy moliyalashga to'g'ridan-to'g'ri bag'ishlangan normalarni o'z ichiga olmaydi. Bu holat nafaqat O'zbekiston, balki ko'plab mamlakatlar uchun xos muammo bo'lib, islomiy moliya institutlarini joriy etishda qo'shimcha normativ-huquqiy hujjatlar zarurligini yuzaga keltiradi.

Global amaliyot shuni ko'rsatadiki, Malayziya, Bahrayn va Birlashgan Arab Amirliklarida islomiy moliya uchun alohida qonunchilik bazasi shakllantirilgan. Natijada, ushbu mamlakatlarda islomiy banklar an'anaviy banklar bilan parallel ravishda samarali faoliyat yuritmoqda. Bu tajriba normativ-huquqiy moslashuvchanlik islomiy moliya rivoji uchun hal qiluvchi omil ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, islomiy moliya tizimi barqarorlik, adolatli taqsimot va real sektorni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bo'lsa-da, amaliyotda bu maqsadlar to'liq amalga oshirilmayapti. Muammo bir necha asosiy omillar bilan izohlanadi:

Birinchidan, islomiy banklar faoliyatida PLS mexanizmlaridan ko'ra qarzga yaqin instrumentlar (murabaha, ijara) ustunlik qilmoqda. Bu esa risklarni real sektor bilan to'liq bo'lishish imkoniyatini cheklaydi.

Ikkinchidan, regulyativ muhit ko'pincha islomiy moliya instrumentlariga moslashtirilmagan. Natijada, islomiy banklar an'anaviy bank talablari asosida faoliyat yuritishga majbur bo'lib, o'z modelining to'liq afzalliklarini namoyon eta olmaydi.

Uchinchidan, moliyaviy savodxonlik darajasi va shariatga mos moliyalashtirish mexanizmlarini tushunish darajasi ko'plab mamlakatlarda yetarli emas.

Aniqlangan muammolarni bartaraf etish uchun bir qator kompleks yondashuvlar taklif etiladi. Birinchidan, islomiy moliya uchun maxsus normativ-huquqiy baza ishlab chiqish zarur. Bu baza sukuk emissiyasi, takaful tizimi va PLS shartnomalarini an'anaviy bank qonunchiligidan alohida tartibga solishni nazarda tutadi.

Ikkinchidan, risklarni boshqarishning zamonaviy tizimlarini joriy etish muhimdir. Bu tizimlar shariatga mos holda kapital yetarililigini ta'minlash va likvidlik risklarini kamaytirishga xizmat qiladi.

Uchinchi muqobil yechim sifatida gibrid moliya modellari rivojlantirilmoqda. Bunda islomiy va an'anaviy moliya instrumentlari uyg'unlashtirilgan holda, real sektorni moliyalashtirish samaradorligi oshiriladi.

Empirik tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, islomiy banklar ayrim mintaqalarda inqirozlarga nisbatan nisbatan kamroq zarar ko'rgan, biroq global miqyosda ularning to'liq ustunligi hali isbotlanmagan. Bourkhis va Nabi tadqiqoti bu xulosani statistik jihatdan tasdiqlaydi.

Statistik modellar, jumladan panel ma'lumotlar tahlili va regressiya modellari, banklar barqarorligining faqatgina moliyalashtirish modeli bilan emas, balki makroiqtisodiy muhit, regulyatsiya sifati va korporativ boshqaruv darajasi bilan ham bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi tahlillar asosida quyidagi asosiy ilmiy xulosalar shakllantirildi: islomiy moliya tizimi nazariy jihatdan barqaror moliyaviy modelni taklif etadi, biroq uning real amaliyotdagi samaradorligi normativ-huquqiy muhit, institutsional rivojlanish va amaliy instrumentlar tuzilmasiga kuchli darajada bog'liq. Shuningdek, moliyaviy inqirozlar sharoitida banklarning barqarorligi ko'p omilli jarayon bo'lib, uni faqatgina foiz yoki foizsiz model orqali izohlash yetarli emas.

Global tajriba shuni ko'rsatadiki, islomiy moliya tizimining barqarorligini oshirish uchun konseptual modelni amaliyotga to'liq implementatsiya qilish, ya'ni PLS mexanizmlarining ulushini oshirish va real sektorga yo'naltirilgan moliyalashtirishni kengaytirish zarur.

Xulosa: Mazkur tadqiqotda islomiy va an'anaviy bank tizimlarining nazariy va amaliy jihatlari global miqyosda qiyosiy tahlil qilindi hamda 2007–2008 yillardagi moliyaviy inqiroz misolida ularning barqarorligi baholandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, islomiy moliya modeli nazariy jihatdan risklarni bo'lishish, real sektor bilan uzviy bog'liqlik va spekulyativ operatsiyalarni cheklash orqali yuqori barqarorlikni taklif etadi, biroq amaliyotda ko'plab islomiy banklar qarzga yaqin instrumentlarga tayanishi sababli ushbu ustunlik to'liq namoyon bo'lmayapti.

Tadqiqot natijalari bank tizimlari barqarorligi faqat moliyalashtirish modeli bilan emas, balki normativ-huquqiy muhit sifati, institutsional infratuzilma darajasi va korporativ boshqaruv mexanizmlari bilan ham bevosita bog'liqligini tasdiqladi. Ushbu xulosalar global moliya tizimida islomiy moliyaning istiqbolini real baholash hamda siyosat ishlab chiquvchilar uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kelgusidagi tadqiqotlarda islomiy banklarda foyda-zarar taqsimotiga asoslangan instrumentlar ulushini empirik usullar bilan chuqurroq o'rganish, shuningdek, normativ-huquqiy muhit islohoti bank barqarorligiga qanday ta'sir ko'rsatishini panel ma'lumotlar asosida tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati r:

1. Bourkhis, K., & Nabi, S. (2013). Islamic and conventional banks' soundness during the financial crisis. *Review of Financial Economics*, 22(2), 68–74.
2. Chapra, M. U. (2009). The global financial crisis: Can Islamic finance help? *Islamic Economic Studies*, 17(2), 1–31.
3. Hassan, M. K., & Lewis, M. K. (2007). Islamic banking: An introduction and overview. In M. K. Hassan & M. K. Lewis (Eds.), *Handbook of Islamic Banking* (pp. 1–10). Edward Elgar.
4. Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (2011). *An introduction to Islamic finance: Theory and practice* (2nd ed.). Wiley.
5. Khan, F. (2010). Islamic banking and finance: A critical review. *Economic Affairs*, 30(2), 1–7.
6. Islamic Development Bank. (2020). *Islamic Finance Development Report*. Islamic Research and Training Institute.
7. International Monetary Fund. (2017). *Islamic finance: Opportunities, challenges, and policy options*. IMF Staff Discussion Note.
8. Usmani, M. T. (2002). *An introduction to Islamic finance*. Kluwer Law International.

9. Vogel, F. E., & Hayes, S. L. (1998). Islamic law and finance: Religion, risk, and return. Kluwer Law International.
10. Islamic Financial Services Board. (2021). Stability report on Islamic financial services industry. IFSB.
11. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. (2022). Islomiy moliyalash bo'yicha tahliliy axborotnomalar. Tashkent.
12. O'zbekiston Respublikasi. (1996). Banklar va bank faoliyati to'g'risidagi Qonun. Tashkent.
13. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2021). Moliyaviy sektorga oid statistik to'plamlar. Tashkent.

